

TERRORISME SOM RETTIGHET?

Av Joakim Hammerlin

Det sprenges stadig bomber i Midtøsten. Dels fordi Israel hevder sin rett til å bekjempe terrorisme. Dels fordi Hizbollah og Hamas hevder sin rett til å bekjempe en okkupant med terrorisme som middel. I denne artikkelen vil jeg ikke ta stilling til om Israel har rett til å bekjempe terrorisme med bomber. Ei heller om de kan gjøre det med murvegger, okkupasjoner eller arrestasjoner av et lands demokratisk valgte regjering. Jeg vil entydig konsentrere meg om man prinsipielt sett kan hevde retten til å utføre terrorisme.

For å kunne gå nærmere inn i denne problemstillingen må to ting avklares: For det første, hva er terrorisme? For det andre, hvordan skiller spørsmålet om man kan ha en rett til å utføre terrorisme seg fra spørsmålet om terrorisme kan forsvares?

”Terrorisme” er et vanskelig begrep å uttømme i en definisjon. Historikeren Walter Laqueur har en gang foreslått at det ligner pornografi: ”difficult to describe and define, but easy to recognize when one sees it” (Laqueur 1986: 88-89). Her vil jeg derfor nøye meg med å skissere en tematisk kjerne.

La oss starte med å spalte spørsmålet om hva terrorisme er i tre underspørsmål:

1. Hva kjennetegner terrorisme qua handling?
2. Hvilke aktører er innblandet?
3. Hvorfor utfører noen terrorhandlinger?

1 En terrorhandling vil nødvendigvis innebære bruk av vold eller trusler om bruk av vold. Det som særtegner terrorisme, og skiller den fra privat voldsbruk, er at den har en sosial beveggrunn, som oftest politisk eller religiøs. Slik jeg ser det kan denne volden enten være direkte, i

betydningen av å være rettet mot andre mennesker, eller indirekte, ved å ramme de materielle forutsetningene disse menneskene benytter seg av i sin virksomhet. Aspektet med indirekte vold er nødvendig å innlemme fordi direkte vold er for snevert. Hvis noen plasserte en bombe i Nidarosdomen og detonerte den utenom åpningstiden for å unngå å volde direkte fysisk skade på de besøkende, ville dette (etter mitt skjønn) kvalifisere til å kunne kalles en terrorhandling, gitt at beveggrunnen var sosial.

2 Aktørnivået kan deles i to grupper: Terrorister og ofre. En terrorist er en som utfører terrorisme. Dette er en nødvendig tautologi for å understreke at begrepet ikke bør begrenses til en spesifikk gruppe aktører, som for eksempel ”ikke-statlige organisasjoner”. Slik jeg ser det kan også stater og enkeltstående individer utføre terrorisme (et eksempel er ”Unabomberen”). Terrorismens ofre bør innsnevres til ”ikke-stridende”. Dette er en videre kategori enn sivile, og omfatter også militært personell som ikke befinner seg i en krigs- eller okkupasjonssituasjon.

3 Hensikten med en terrorhandling er vanligvis å skape en psykologisk effekt (som oftest frykt og terror). Av og til er denne psykologiske effekten et mål i seg selv, men som oftest vil den være et middel for å generere en handlingsendring innenfor det samfunnet som rammes som terroristen anser som formålstjenlig. Slik sett dreier det seg om en mål-middel strategi der ofrene for terrorhandlingen er sekundære (middel) og handlingsendringene i det terrorrammede samfunnet er primære (mål).

Dette gir tre viktige konkretiseringer i forhold til hvilke handlinger som faller utenfor min definisjon på terrorisme:

Vold som ikke har en sosial (politisk/religiøs) beveggrunn.

Angrep som retter seg mot stridende eller mot en okkupasjonsmakt. Dette innebærer motstandskamp, geriljakrig, sabotasjeaksjoner og i visse tilfeller politiske attentater. Dersom noen av de nevnte aksjonsformene rammer ikke-stridende uten at dette var tilsiktet, eller med rimelighet kunne forutses som konsekvens (hva man innenfor rettfærdig krig kaller for ”dobbel-effekt”), faller dette også utenfor min definisjon.

Vold som ikke bæres av en mål-middel strategi, som for eksempel folkemord og etnisk rensing. Dette skyldes at målet med volden her primært vil være ofrene, og ikke å skape en psykologisk effekt som kan generere en handlingsendring innenfor det terrorrammede samfunnet.

Disse tre konkretiseringene er ment som en grovmasket avgrensning av tematikken. De skiller ut en omtrentlig semantisk størrelse som danner rammen for den videre analysen. Handlingen jeg skal ta stilling til inneholder altså tre nøkkelmomenter. Det dreier seg om en voldshandling der (a) motivet ikke er egoistisk, men kollektivt fundert, (b) offeret man bevisst søker å ramme har status som ikke-stridende, og kan derfor ikke anses som et legitimt mål, og (c) offeret som rammes utgjør et rent middel for å oppnå et mål (som står i relasjon til det kollektive motivet).

Hva menes med ”terrorisme som rettighet”? Når vi spør om noen har en rett til å utføre terrorisme er ikke dette det samme som å spørre om terrorisme kan forsvares. Dette skyldes at man kan skille mellom ulike former for forsvarsargumenter. Slik jeg ser det dreier det seg i hovedsak om tre:

1. Utilitaristiske argumenter, som hevder at terrorisme kan forsvares hvis 1) de positive effektene av en terrorhandling veier tyngre enn de negative, og 2) det ikke finnes noen andre tilgjengelige handlingsalternativer som med rimelighet kan antas å skape bedre konsekvenser, dersom de positive effektene veies opp mot de negative.

2. Analogibaserte argumenter, som trekker analogier mellom terrorisme og visse former for krigshandlinger som bryter med de samme etiske prinsippene (som bevisst å ramme ikke-stridende), men uten møtes med samme grad av absolutt fordømmelse. De alliertes bombing av den tyske sivilbefolkningen under Annen verdenskrig er et eksempel på en slik analogi.

3. Rettighetsbaserte argumenter, som forsvaret terrorisme i situasjoner hvor én gruppe mennesker systematisk og urettmessig avsondres fra grunnleggende rettigheter, og bruk av terrorisme kan endre denne situasjonen til det bedre.

Idenne artikkelen vil jeg entydig konsentrere meg om rettighetsbaserte forsvarsargumenter. Disse skiller seg fra de utilitaristiske ved at de er ikke-konsekvensialistiske, fordi handlingens moralske berettigelse ikke er avhengig av at den har en gitt positiv konsekvens eller effekt for aktøren som utfører den. Og de skiller seg fra de analogibaserte forsvarsargumentene ved at de hviler på et selvstendig rettmessighetsprinsipp. Dersom jeg konkluderer med at terrorisme ikke kan forsvares ut fra en rettighetsbasert modell, innebærer ikke dette at handlingen ikke vil kunne forsvares ut fra utilitaristiske eller analogibaserte argumentasjonsmodeller.

En siste presisering: Jeg spør ikke om terrorisme generelt sett bør fordømmes med utgangspunkt i en rettighetsbasert modell, men om vi har å gjøre med et absolutt prinsipp, et ”ikke under noen omstendighet”. Slik sett er det to mulige utfall av den kommende diskusjonen: Enten en absolutt fordømmelse eller et situasjonsavhengig forsvar for terrorisme med utgangspunkt i en rettighetsbasert modell.

Enhver terrorist har en forståelse av et mål, en verdi eller en konsekvens som de ønsker å oppnå gjennom terrorhandlingen. Dette kan være å oppnå sosiale og politiske rettigheter, nasjonal løsrivelse eller den sanne tros seier over de vantro. For å kunne hevde et situasjonsavhengig forsvar for terrorisme innenfor en rettighetsbasert modell, må vi forutsette at beveggrunnen for handlingen har klangbunn i en allment anerkjent rettighet. La oss derfor starte med å konstruere et eksempel der det finnes en slik klangbunn:

I Landet Zii bor det to befolkningsgrupper: Galker og bilker. Zii inneholder nok ressurser til å dekke de grunnleggende behovene til alle galker og alle bilker. Men mens galkene har tilegnet seg 90 % av de materielle ressursene og lever i overflod, er bilkene i materiell nød. De får ikke engang dekket sine mest grunnleggende materielle behov. Barsedødeligheten er høy og gjennomsnittsalderen lav. Galkene kontrollerer det politiske, det militære og det økonomiske maktapparatet i Zii, og de har skapt et segregert samfunnssystem som sikrer galkene vedvarende kontroll over ressursene. Bilkene har lenge kjempet for like rettigheter og medbestemmelse. Ettersom ikke-voldelige metoder ikke vant frem, innledet den militante gruppen ”Bilkebevegelsen” sin væpnede motstandskamp gjennom sabotasjeaksjoner, geriljaraid mot militære enheter og attentater mot nøkkelpersoner i Zii’s administrative organer. Resultatet av disse aksjonene har vært en sterkere undertrykking av bilkene, med tilfeldige arrestasjoner og massedeportasjoner. Lederen av ”Bilkebevegelsen” vurderer situasjonen som uholdbar. Noe må gjøres. Det er

snart valg til Galketinget. To partier strides om makten: Regjeringspartiet "Alt for galkene" og opposisjonspartiet "Nok til galkene". "Nok til galkene" ønsker en oppmykning av segregeringssystemet på Zi og kritiserer regjeringspartiets voldsomme fremferd mot bilkene. Velgermassen til "Alt for galkene" er imidlertid vesentlig større enn opposisjonspartiets, og kun en dramatisk politisk utvikling kan endre valgutfallet. "Bilkebevegelsen" beslutter å endre taktikk. I håp om å flytte velgermassen fra regjeringspartiet utfører de en serie med terrorangrep mot galkebefolkningen for å spre frykt og manifestere sårbarhet, og truer med å fortsette angrepene inntil galkene innrømmer bilkene politisk medbestemmelse og rettigheter.

Kan Bilkebevegelsens handling forsvares med utgangspunkt i en rettighetsbasert etikk?

Jeg vil konsentrere meg om to argumenter, henholdsvis av Burleigh T. Wilkins (1992) og Virginia Held (2004). Begge argumenterer for at terrorisme i visse situasjoner kan forsvares som en rettighet. Begrunnelsen er imidlertid ulik. For å få klarhet i hva denne ulikheten består i, vil jeg starte med å konkretisere to rettighetsprinsipper som er underliggende premisser for både Wilkins' og Helds argument:

1. Hvis noen på en systematisk måte blir utsatt for grove rettighetsbrudd har de rett til å benytte vold mot den eller de som forårsaker disse rettighetsbruddene, dersom alle mulige ikke-voldelige metoder er utprøvd og uttømte.

2. Hvis et politisk system på en urettmessig og grov måte undertrykker eller frarøver en gruppe grunnleggende menneskerettigheter har denne gruppen rett til å bekjempe dette politiske systemet gjennom organisert vold (revolusjon, motstandsbevegelse, geriljakrig), dersom alle ikke-voldelige metoder er utprøvd og uttømte.

La oss, for argumentets skyld, godta rettighetsprinsipp 1 og 2. Problemstillingen som må diskuteres videre, og som skiller Wilkins' argumentasjon fra Helds, er å konkretisere hvordan disse rettighetsprinsippene står i forhold til terrorisme.

Rettighetsprinsipp 1 og 2 har en moralsk grense: De tilskriver en aktor eller en gruppe som urettmessig blir berøvet grunnleggende rettigheter rett til å bruke vold mot den, dem eller den samfunnsinstitusjonen som forårsaker dette rettighetsbruddet. Volden som berettiges begrenser seg altså kun til å rettes mot aktører som selv deltar aktivt i, og slik sett bærer et direkte moralsk ansvar for, systematiske og grove rettighetsbrudd.

Wilkins strategi er å innlemme terrorhandlinger i rettighetsprinsipp 1 og 2 ved å tilskrive rettighetsbruddene som berettiger voldshandlingen et kollektivt ansvar.

For di galkene er kollektivt ansvarlige for å bryte bilkenes rettigheter, har bilkene rett til å benytte kollektive straffemetoder for å tilegne seg de rettighetene de urettmessig berøves. Jeg vil utdype grunnlaget for dette perspektivet i neste avsnitt.

I motsetning til Wilkins, anser Held at en terrorhandling ikke kan begrunnes med utgangspunkt i rettighetsprinsipp 1 og 2. Med andre ord anerkjenner hun at handlingen bryter galke-sivilistens rettigheter. Når terrorhandlingen allikevel forsvares, bygger dette på en rettighetshierarkisering, der bilkenes rett til å kjempe for sine rettigheter vil veie tyngre enn galke-sivilistens rett til ikke å utsettes for målrettede angrep.

Slik Held ser det er det altså et misforhold mellom terrorisme og rettighetsprinsipp 1 og 2. Dette skyldes at voldsutøvelsen bevisst rettes mot individer som ikke aktivt har gjort seg skyldig i å utføre rettighetsbrudd. Wilkins' hevder imidlertid at det finnes situasjoner der det ikke finnes noe misforhold. Fordi et politisk system vil være et resultat av et politisk samfunn, vil ansvaret for systemets rettighetsbrudd stå i forhold til det politiske samfunnet systemet utgår fra. Skillet mellom Held og Wilkins består altså i forståelsen av forholdet mellom individuell og kollektiv skyld. La oss ta utgangspunkt i sistnevntes perspektiv.

Wilkins' forståelse av kollektiv skyld bygger på Karl Jaspers' bok *The Question of German Guilt*. Wilkins' tolker Jaspers slik at "there can be no radical separation of moral and political guilt, the reason for this being that there is no absolute division between politics and human existence: "There is a sort of collective moral guilt in a people's way of life which I share as an individual, and from which grows political realities." (Wilkins 1992: 22). Slik Wilkins' ser det er altså politiske konsekvenser et resultat av en kollektiv levemåte, en "way of life". Derfor vil enhver som deltar i å opprettholde en gitt levemåte bære et kollektivt moralsk ansvar for de politiske realiteter som denne levemåten skaper. Dette danner det moralske grunnlaget for kollektiv straff, som i Wilkins' perspektiv rettferdiggjør bruk av terrorisme. Galkesivilisten har mistet sin rett til immunitet fordi han eller hun er kollektivt skyldig i, og derfor også bærer et moralsk ansvar for, å opprettholde en sosial situasjon der bilkenes rettigheter brytes.

La oss, for argumentets skyld, si at Wilkins har rett i at politiske realiteter er skapt av kollektive levemåter. Innebærer dette at vi dermed kan berettige terrorisme med utgangspunkt i rettighetsprinsipp 2?

Slik jeg ser det er det minst to grunner til å svare nei på dette spørsmålet:

1. Kollektive levemåter formes i ulik grad av individene som skaper dem. Derfor vil individene i ulik grad bære det moralske ansvar for det kollektive resultatet.

2. Terrorisme rammer ikke primært kollektivt, men individuelt.

1 Wilkins tolker kollektivet som en moralsk aktør, en enhet som handler og står ansvarlig for sine handlinger. I dette perspektivet kan kollektivet beskrives som en samfunns kropp, der individene utgjør kroppens celler. Cellene har ulike funksjoner innenfor totaliteten. Noen befinner seg i samfunnskroppens hjerne, noen i ryggmargen, noen i lemmene. Samspillet mellom dem skaper samfunnskroppens handlinger. Fordi kroppen handler som helhet, vil den stå moralsk ansvarlig som helhet. Slik sett vil enhver celle som eksisterer i samfunnskroppen dele det moralske ansvaret.

Vi kan konfrontere dette perspektivet med et motstridende syn på forholdet mellom individ og kollektiv: Individer eksisterer sammen i kollektiver, men de eksisterer ikke som kollektiver. Selv om vi anerkjenner at det finnes kollektive handlingsresultater, skapes disse med utgangspunkt i individuelle viljer. Derfor vil det moralske ansvaret for kollektivets handlinger ikke være likt fordelt mellom individene. For det første kan visse individer ha større makt og mulighet til å endre på en politisk situasjon.

Andre, som for eksempel barn og mennesker med sterke funksjonshemninger, vil være vil være maktesløse. For det andre vil det alltid være individer som søker å motarbeide de uønskede politiske effektene som skapes av kollektivet. Wilkins' kollektivistiske perspektiv tar altså ikke høyde for at det finnes individuelle forskjeller i skyld bak den kollektive skylden. Dette peker mot min andre innvending mot Wilkins' argument: Terrorisme rammer ikke primært kollektivt, men individuelt.

2 Wilkins rettferdiggjør terrorisme med utgangspunkt i et kollektivt skyldspørsmål. Dersom rettighetene til en gruppe brytes kollektivt, vil retten til å bekjempe disse rettighetsbruddene kunne legitimere kollektive sanksjoner. Spørsmålet er imidlertid om terrorisme primært rammer kollektivt eller individuelt?

Bruken av begrepet ”primært” er ikke tilfeldig. Jeg vil ta for gitt at terrorisme både rammer kollektivt og individuelt. Hva vi diskuterer er altså om bruken av terrorisme er en effektiv kollektiv sanksjonsform. For å kunne si at den er det, synes dette å forutsette at handlingen primært oppfattes som en kollektiv avstraffelse av den gruppen man søker å ramme. Gjør den det?

Tar man utgangspunkt i det individuelle nivået vil en terrorhandling ramme svært ulikt. For dem som befinner seg der bomben detonerer, er straffereaksjonen enorm. Likeens for dem som følelsesmessig står nær ofrene. De fleste vil imidlertid oppfatte terrorangrepet på avstand. Det er en skremmende hendelse som fyller et mediebilde, og som kanskje kan skape en midlertidig tilstand av ubehag og frykt, men som etterhvert etter hvert vil tilbakelegges og overskygges av hverdagsliv. Hvis vi forstår kollektiv avstraffelse med utgangspunkt i at den skal ha en generell

effekt på det respektive kollektivet, synes det plausibelt å ta utgangspunkt i de flestes perspektiv og erfaring. Spørsmålet blir derfor om den kollektive effekten av terrorhandlingen, som er relevant i forhold til Wilkins' argument, står i forhold til det rettighetsbruddet det søker å straffe? Slik jeg ser det gjør den ikke det. Satt på spissen kunne man si at dens kollektive effekt blir en underreaksjon, mens den individuelt sett – her tolket i forhold til ofrene – er en overreaksjon.

Wilkins' forsvarsargument bygger på et strengt kollektivistisk rammeverk. Mine innvendinger bryter med dette rammeverket ved at de også å innlemme individorienterte perspektiver. Jeg har, i samsvar med Held, tilført et etisk nivå som Wilkins selv ikke anerkjenner. En mulig innvending mot mine motargumenter er derfor at de går på siden av Wilkins' argumentasjon. Denne innvendingen kan imidlertid imøtekommes ved å understreke at rettigheter vanligvis ikke blir tolket med bakgrunn i et ensidig kollektivistisk nivå. Snarere dreier det seg om universelle rettigheter som utspiller seg i og får sin mening gjennom individualiserte situasjoner. Spørsmålet vi må stille oss er derfor om det prinsipielt prinsipielt sett er mulig å bygge en rettighetsetikk på et entydig kollektivistisk nivå, slik Wilkins gjør det?

La oss foreløpig la dette spørsmålet være ubesvart og

heller konsentrere oss om Helds argument. Til forskjell fra Wilkins, anerkjenner hun at rettigheter både må tolkes i forhold til et kollektivt og et individuelt nivå, men at det finnes situasjoner der det kollektive vil ha forrang for det individuelle. Problemstillingen modereres altså noe: Det dreier seg ikke om en entydig fokusering på det kollektivistiske (Wilkins), men om en vekting av nivåer der det kollektivistiske har forrang for det individfokuserende (Held). Dersom utfallet av diskusjonen er at Helds mer moderate posisjon forkastes, følger det at Wilkins radikale fortolkning også vil gjøre det.

Til forskjell fra Wilkins anerkjenner Held at bruken av terrorisme overskrider rettighetsprinsipp 1 og 2. Med andre ord: Bilkebevegelsens terroraksjon innebærer et brudd på galkesivilistenes rett til ikke å utsettes for målrettede angrep. Spørsmålet er om handlingen likevel kan forsvares?

Dette bringer oss til et aktivt diskusjonsfelt innenfor moderne moralfilosofi, ofte omtalt som ”dirty-hands”-tradisjonen¹: Problemstillingen er om det finnes situasjoner der det er nødvendig å bryte moralske prinsipper som ellers har gyldighet for å kunne oppnå andre mål som moralsk sett anses som enda viktigere? I dette konkrete tilfellet: Kan man ha en rett til å angripe sivile og bruke dem som midler i en kamp for at en gruppe skal oppnå sine rettsmessige sosiale og politiske rettigheter?

Held’s utgangspunktutgangspunkt er følgende situasjon, formmessig lik eksempelet fra Zii:

Let us specify two situations. In the first, S1, the members of group A have a human right to x and they enjoy effective respect for this right in a given legal system, while the members of group B also have a human right to x, but suffer a lack of effective respect for this right. In situation S2, in contrast, both the members of A and the members of B have a human right to x and they enjoy effective respect for that right. Obviously S2 is a morally better situation than S1. It is the process of getting S1 to S2 that is in question. (Held 2004:72)

Problemstillingen er hvilke metoder man kan benytte for å endre S1 til S2. Ikke-voldelige metoder har forrang for voldelige, ikke-terroristiske voldelige metoder har forrang for terroristiske. Men, hva om terrorisme er siste og eneste uprøvde metode som gjenstår? “Alternative 1 is to maintain S1 and refrain from terrorism; alternative 2 is to employ terrorism and to achieve S2. Both alternatives involve rights violations. The questions are: Can they be compared and can either be found to be less unjusti-

fiable?” (ibid: 74). Dersom terrorhandlingen “is likely to achieve S2 (...) [...] and that no other means can do so” (ibid: 74) konkluderer hun med at “on grounds of justice, it is better to equalize rights violations in a transition to bring an end to rights violations than it is to subject a given group that has already suffered extensive rights violations to continued such violations, if the degree of severity of the two violations is similar” (ibid: 74–75).

Held gir altså det kollektivistiske nivået forrang på bekostning av det individbaserte. Jeg vil konfrontere dette perspektivet og Wilkins’ med et siste innspill: Albert Camus.

Det er en interessant scene i Albert Camus teaterstykke *Les Justes* (1950): En revolusjonær gruppering i det tidlige 1900-tallets Russland har besluttet seg for å gjennomføre et bombeattentat mot tsar Sergei. I det kortesjen nærmer seg attentatsmannen, Kaliayev, oppdager han at tsaren har to små barn på fanget. Attentatet avblåses.

Dette eksempelet forteller oss noe essensielt om den moralske problemstillingen vi diskuterer. Både Held og Wilkins befinner seg på avstand. De konsentrerer seg om kollektiver og systemavhengige rettighetsbrudd, og bruker disse som moralsk brekkstang for å begrunne en rett til å utføre et terroristangrep. Camus’ perspektiv er derimot nært. Det systematiserte rettighetsbruddet, personifisert i tsar Sergei, overskygges av to små barn, uskylden som sitter på Sergeis fang, og ender i Kaliayevs handlingslamelse. Vi kan altså skille mellom to forskjellige perspektiver, det avstandsbaserte (kollektivistiske) og det nærhetsorienterte (individorienterte), som når ulike konklusjoner i forhold til terrorhandlingens berettigelse.

La oss spørre oss: Hva er kjerneforskjellen mellom disse? Hos Held og Wilkins har de manges rettigheter forrang for de fås. I Camus’ eksempel i *Les Justes* har de fås rettigheter forrang for de manges. Innenfor en rettighetsetikk som er basert på et utilitaristisk rammeverk, synes Held og Wilkins å ha rett. Men dersom vi begrunner rettighetsetikken i en deontologisk modell, endrer imidlertid premissene seg. Som Arthur Koestler skriver i *Darkness at Noon*: ”Twice two is not four when the mathematical units are human beings” (Koestler 1968: 125). En handling kan rette seg mot grove sosiale ulikheter. Ulikheter man rettsmessig bør bekjempe. Men de rammer ikke bare kollektivt. De rammer også enkeltmennesker. Barna på Sergeis fang. Det er dette som får Kaliayev til å nøle. Til å la kortesjen passere. Det som er moralsk berettiget på avstand smuldrer i møtet med det nære...

Problemstillingen som innleder denne artikkelen ender derfor ikke i en konklusjon, men i to motstridende

svar og en forklaring. Når vi står på avstand, sammen med Held og Wilkins, skimter vi et ja. Beveger vi oss nært, med Camus', forvandles svaret til et nei. Imellom står et trolspeil som spør hvorfor? Hvordan vi forholder oss til etiske problemstillinger som moralske aktører avhenger

av perspektiver og posisjoner. Det som er moralsk rett på avstand, kan være moralsk galt i nærhet. Utfordringen er å skape en etikk som kan inkorporere begge disse perspektivene. Som kan være nærsynt og langsynt på samme tid. Liksom progressive briller.

¹ Termen refererer til Sartres teaterstykke *Les mains sales* (1948), hvor tematikken er om en revolusjonær gruppering kan bryte moralske grunnprinsipper, som under andre omstendigheter ikke kan brytes, for å fremme sin moralsk sett legitime sak.

Camus, Albert. 1950. *Les Justes: piece en cinq actes*. Paris: Gallimard.

Held, Virginia. 2004. "Terrorism, Rights and Political goals", i Primoratz, Igor (ed.): *Terrorism: The philosophical issues*. Hampshire / New York: Palgrave Macmillan (65-79).

Jaspers, Karl. 1961. *The question of German guilt*. Trans. Ashton, E. B. New York: Capricorn Books.

Koestler, Arthur. 1968. *Darkness at noon*. Trans. Hardy, D., ed Browne H.. London: Longmans.

Laqueur, Walter. 1986. "Reflections on Terrorism", i *Foreign Affairs*, vol 65, no. 1: 86-100.

Sartre, Jean Paul. 1948. *Les mains sales*. Paris: Éditions Gallimard.

Wilkins, Burleigh Taylor. 1992. *Terrorism and Collective Responsibility*. London / New York: Routledge.